

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію
Паламарчук Ольги Миколаївни
«Психологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької
діяльності», представлену на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук
за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

На сучасному етапі модернізації українського суспільства наукове дослідження комплексу факторів формування та розвитку підприємницької діяльності набуває особливої актуальності. Адже на сьогодні бракує фундаментальних робіт, у яких був би представлений цілісний психологічний аналіз феномена підприємництва, а також прикладні аспекти досліджуваної проблеми.

У докторському дослідженні О.М. Паламарчук порушується проблема підприємництва в якості спеціального предмету екопсихологічного аналізу. За останні 20-25 років розвитку екологічної психології завжди стояло питання розробки і впровадження наукових розробок у практику. Вже не кажучи про самостійне значення поданого до захисту дослідження стосовно формування й розвитку екологічної свідомості, подальшої розбудови екологічної психології взагалі.

В опрацюванні поставленої проблеми авторка дотримується загально прийнятих теоретико-методологічних основ наукового пізнання в психології, але, що є особливо важливим, вона послідовно розвиває вітчизняний компліцит-концептуальний підхід в екологічній психології, який усе більше набуває визнання на сучасному етапі як в Україні, так і в зарубіжній науці. Здійснені раніше українські дисертаційні дослідження у сфері екологічної психології або стають на позицію ідей універсальної етики, що розвивається в російській екологічній психології (О.В. Грезе, 2009), або шукають компроміси між російським «суб'єкт-суб'єктним» підходом і українським

компліцит-концептуальним (О.Л. Вернік, 2003; Т.М. Кулик, 2013), або чітко дотримуються компліцитної методології в екологічній психології (В.О.Скребець, 2007; І.І.Шлімакова; 2010; І.В.Кряж, 2013; А.М.Льовочкіна, 2013; О.В.Кобець, 2015). Отже, якщо врахувати докторську дисертацію С.І.Яковенка з проблем радіоекології і кандидатську О.М.Паламарчук стосовно еколого-економічної культури, то на сьогодні ми маємо 6 кандидатських дисертацій і слухається шоста докторська робота.

Як спеціальна задача на шляху розбудови екологічної психології постає проблема інтеграції глобальних екологічних змін у науковому психологічному осмисленні ставлень людства і окремої людини до природного довкілля на основі нової екологічної парадигми. Тому потреба у вивченні екологічної позиції особистості і з'ясування впливу на довкілля поведінки і професійної діяльності на сьогодні є актуальними і науково та практично значущими проблемами.

Маємо зазначити, що обраний дисертанткою підхід до розв'язання поставленої проблеми, цілком відповідає сучасним запитам і вимогам наукового дослідження в психології. Не потребує додаткової аргументації й те, що саме психології на сучасному етапі цивілізаційного розвитку належать пріоритети у розробці екологічної проблематики, суспільної взаємодії людини з природою, як і конкретної проекції цих матеріалів у розуміння сутності впливів еколого-економічної діяльності на стан довкілля.

Слід підкреслити, що висхідним пунктом дисертаційного дослідження О.М.Паламарчук є положення про те, що вирішення екологічних проблем можливе лише за умови зрілої екологічної свідомості та еколого-економічної культури підприємців відносно адекватних оцінок екологічної ситуації та розуміння екологічно орієнтованої господарської діяльності.

Проблема еколого-економічної культури суб'єктів підприємництва, на думку дисертантки, передбачає розвиток не стільки комерційно-господарської складової свідомості, скільки психологічну і практичну

здатність здійснювати професійну підприємницьку діяльність з екологічних позицій.

Завдяки сформульованим у такий спосіб основним науково-теоретичним положенням дослідниця отримала низку результатів, що суттєво поглиблюють уявлення про екологічну психологію, а також можливості формування й розвитку еколого-економічної свідомості, відповідної поведінки і діяльності підприємців.

У першому розділі *«Теоретико-методологічний аналіз проблеми формування і розвитку підприємницької діяльності»* здійснено аналіз наукових підходів до проблеми. Показано, що концепція самодетермінації, соціальна ідентичність, поєднання функціонально-інструментальних аспектів з соціальними та особистісно-психологічними в самореалізації підприємця зовсім інші, ніж традиційно досліджувані психологією праці професійно-значимі якості працівника.

Поняття особистісно-підприємницької відповідальності різними авторами розглядається як ресурсна особистісна характеристика, до якої відносять прояви самостійності, вимогливості до себе, впевненості, незалежності, чесності, справедливості, принциповості, пунктуальності, обов'язковості та ін. Авторка формулює уявлення особистісної відповідальності як визначений рівень добровільної, безкорисної підтримки вирішення соціальних проблем з боку підприємця, коли головною інстанцією відповідальності стають не зовнішні суб'єкти, а власна совість.

Узагальнюючи теоретико-методологічний аналіз, дисертантка пропонує таке психологічне визначення підприємництва: це - базовий соціальний механізм розвитку всієї системи ринкових відносин, що включає динамічний вид трудової орієнтації діяльності підприємливої особистості, змістом якої є автономне прийняття та здійснення рішень з пошуку та використання нових можливостей ринку в умовах особистого фінансового ризику з метою отримання високого комерційного результату.

У другому розділі *«Екологічна орієнтація у сучасному способі життя як засада екологізації підприємництва»* здійснено аналіз передумов екологічного суспільства, серед яких має бути розуміння того, що людина колись жила в єдності з природою, а серед витоків екологічної кризи знаходяться людські якості. Однією з передумов екологізації суспільного життя є відкриття екологічних законів та їх реалізація в державотворчій практиці.

Зрозуміло, що важливим засобом реалізації природоохоронної політики держави є право. Проте, сучасне правове регулювання екологічних суспільних відносин відстає від вимог практики і є недосконалим. Ми спостерігаємо втрату еколого-ціннісної самоідентифікації влади.

За таких умов, на думку дослідниці, надзвичайно важливо створити іншу інтелектуальну атмосферу, повернути почуття історичної альтернативи. І для цього наводяться аргументи. У Європі в цілому менш поширений американський формально-інституціональний підхід до екологічної політики. Тут – мінімум екологічних законодавчих актів і представницьких інститутів але більше повсякденної роботи з підприємцями, бізнесменами та екологічною громадськістю, при відкритій їх підтримці державою. Освоюючи екологічно орієнтовані технології, бізнес зобов'язаний навчитися відповідальності та транслювати в суспільство свій позитивний імідж.

Теоретичним аналізом відзначається, що у сучасному світі екологічно безпечний спосіб життя має визначатися не обсягами виробництва, а сукупною здатністю суб'єктів-професіоналів до впровадження нових екологічних ідей з метою задоволення споживчого екологічного попиту. Це має бути екологічно орієнтована інноваційно-професійна діяльність.

У третьому розділі *«Аналіз психологічної моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»* викладено теоретико-методологічні засади побудови підприємцем своєї власної моделі підприємницької діяльності, ролі і місця в ній екологічної складової;

акцентовано увагу на відчуженні як психологічному феномені захисту від наслідків впливу власної діяльності на навколишнє середовище.

Цим розділом дисертаційного дослідження передбачається, що змінювання існуючих норм та стереотипів соціально-економічної діяльності у бік екологічності, психологічна технологія формування екологічно-орієнтованої підприємницької діяльності має будуватися як процес поступового просування суб'єктів підприємництва від усвідомлення власної екологічної відповідальності через проектування еколого-економічного бізнесу до екологічної компетентності й еколого-економічного самоконтролю в практичній діяльності.

У четвертому розділі *«Організаційні засади та методичний апарат емпіричного дослідження індивідуального стилю підприємницької діяльності»* подаються загальнометодологічні принципи дослідження екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; описано методи об'єктивної психодіагностики підприємця як суб'єкта екологічно орієнтованої підприємницької діяльності; дається характеристика вибірки та визначаються етапи дослідження. У дослідження залучено великий спектр діагностичного інструментарію: глибинне інтерв'ю, метод фокус-груп, проєктивна методика вільних описів; методики на визначення самоефективності, рівня суб'єктивного контролю, опитувальник якості життя, методика ціннісних орієнтацій, рівня самоактуалізації, опитувальник на діагностику когнітивного стилю ставлення до природи та ін. Крім того, було створено та апробовано авторський опитувальник «Стилі реагування підприємців на привабливість екологічно орієнтованої діяльності».

Розроблений і апробований опитувальник «Стилі реагування на привабливість екологічно орієнтованої діяльності» показав відповідність моделі стилів реагування підприємців на привабливість екологічної орієнтації підприємницької справи.

У п'ятому розділі *«Екологічні орієнтації суб'єктів підприємництва в контексті їх професійної діяльності»* описано результати констатувального

емпіричного дослідження, спрямованого на визначення особистісних мотивів суб'єктів підприємництва, вивчення стилів реагування на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Змістовно в емпіричній частині опрацьовуються технології змінювання настанов підприємців щодо інноваційності у реагуванні на екологічні явища.

У розділі обґрунтовано доцільність введення нового екопсихологічного конструкту «стиль реагування на екологічно орієнтовану підприємницьку діяльність», побудовано його комплексну модель, встановлено, що ядром особистісних компонентів, які характеризують підприємницьку діяльність, є мотивація схильності або спонукання підприємця до інноваційної, навіть іноді ризикованої діяльності. За допомогою циклу послідовних дискусій методом фокус-групи були з'ясовані установки і бачення молоді стосовно підприємництва в Україні.

У розділі розгортається поняття «людський потенціал», який включає поняття «особистісного потенціалу», тобто ступеня розвиненості здібностей особистості й можливостей у їх реалізації. Важливою складовою особистісного потенціалу є екологічний потенціал. З урахуванням цього дослідницею запропонована і впроваджувалась навчальна програма «Екологічного становлення суб'єктів підприємницької діяльності», яка за своєю структурою і змістом спрямована на проектування еколого-економічного бізнесу, обґрунтування необхідності прогнозування суб'єктами підприємництва еколого-економічних наслідків власної підприємницької діяльності на ринку товарів і послуг.

У шостому розділі *«Психологічне проектування екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»* описано програму, структуру та результати проектування еколого-економічного бізнесу.

У дисертації доводиться, що екологічний ресурс у складі людського потенціалу підприємницької діяльності пов'язаний з екологічними цінностями, екологічними установками, екологічною спрямованістю,

смісложиттєвими екологічними орієнтаціями, життєво-екологічними планами і є основою екологічних дій.

Отже, проведений ретельний аналіз дисертаційного дослідження дозволяє зробити методологічну оцінку поданої до захисту роботи. З приводу цього хотів би підкреслити, що у процесі наукового дослідження авторкою були використані адекватні до предмету дослідження методи теоретичного аналізу та емпіричного розв'язання проблеми. В цілому дисертація Паламарчук О.М. відзначається логічною структурою, виваженістю наукових текстів, завершеністю та переконливістю суджень. Робота написана досконалою українською науковою мовою.

Звертають на себе увагу чітко сформульовані предмет, об'єкт, мета та задачі дослідження. Поставлені у дисертації завдання, як видно з роботи, вирішені. Надійність і вірогідність висновків в дисертації забезпечуються чітким визначенням висхідних принципів, поєднанням кількісного математико-статистичного і якісного аналізу емпіричних даних. Саме тому дане дисертаційне дослідження характеризується змістовністю та обґрунтованістю викладених позицій і сформульованих положень, воно демонструє високу експериментальну культуру науковця, вміння синтезувати емпіричний і теоретичний матеріал наукового дослідження, порушувати і розв'язувати актуальні і складні науково-практичні проблеми, аргументовано і переконливо доводити дослідницьку позицію.

Методологічно робота окреслена поєднанням системного аналізу, сучасної діяльнісної теорії в психології з принципами детермінізму до явищ психологічної дійсності у прикладній еколого-економічній площині. Проте вона викликає і ряд зауважень та запитань.

1. Змальована в дисертації картина екологічно орієнтованого підприємництва викликає інтерес, симпатизує і навіть захоплює. Основні положення переконливі, логічно доказові, науково вивірені. Проте, чи не здається Вам, що усе це поки що є більше ілюзія, ніж реальність. Скільки

зусиль і яких треба докласти, щоб отримати в Україні екологічно орієнтоване підприємництво?

2. На сьогоднішня еколого-економічна діяльність у свідомості підприємців знаходиться на рівні релевантності (за термінологією І.В.Кряж) чи на стадії компліцитності (за нашою термінологією), тобто є дотичною чи причетною до екологічної ідеї?

3. Чи потрібна підприємцю еколого-психологічна експертиза для розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності? Якщо так, то де і якою Ви її бачите?

4. Наскільки корисними можуть бути Ваші ідеї екологічно орієнтованого підприємництва сучасному менеджменту, органам місцевого самоврядування, державного управління, громадськості?

5. Затребуваність екологічно чистої продукції ще не означає, що споживчий ринок автоматично відгукнеться на її пропозицію. Підприємцю доведеться постійно доводити і переконувати користувача продукції чи послуг в цьому. Чи перекриватимуть затрати на рекламу та сертифікати затрати на екологію?

Та, незважаючи на зауваження і критичні ставлення до тих чи інших положень дослідження, отримані і представлені в докторській дисертації О.М.Паламарчук експериментальні матеріали в цілому є достатньо аргументованими щодо результативності та практичної значимості, містять потенціал для їх розвитку у подальших екопсихологічних дослідженнях.

Дисертаційне дослідження Паламарчук О.М., що присвячене актуальній проблемі екологічної психології, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку як самостійне психологічне дослідження, що має теоретичну значущість, практичну цінність, наукову новизну, перспективи розвитку. Вважаю, що дисертаційне дослідження Паламарчук Ольги Миколаївни «Психологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності», представленої на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук відповідає вимогам пунктів 10, 12, 13 “Порядку присудження наукових

ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника” затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, що дає підстави для присудження Паламарчук О.М. наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології.

Офіційний опонент,
завідувач кафедри екологічної психології та
психічного здоров'я Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка,
заслужений працівник освіти України,
доктор психологічних наук, професор

В. О. Скребець

Підпис Скребця В.О. засвідчую:
Начальник відділу кадрів

Л. Ф. Лук'яненко